

Dušan Puvačić

**PEKIĆ
U LONDONU**

Prilog za knjigu
Drugi o Pekiću (priređili Ljiljana Pekić i Mihajlo Panitć)

PEKIĆ U LONDONU

Dušan Puvačić

Pekića mi je “otkrio” Danilo Kiš. U jesen 1965. beogradska “Prosveta” je objavila Kišev roman *Bašta, pepeo*. Dobio sam redakcijski zadatak da za *Književne novine*, gde sam od septembra 1962. bio zaposlen, napišem prikaz. Kiša sam upoznao 1955, za vreme studija, na Katedri za opštu književnost, kad je on bio student druge a ja prve godine. Već sam u *Književnim novinama* bio objavio prikaz njegove prve knjige, *Mansarda, Psalam 44*, i u redakciji se smatralo da ja treba da napišem prikaz i njegovog novog romana. Sreli smo se na stepeništu Francuske 7, neposredno pošto su iz “Prosvete” stigle nove, upravo za Sajem knjiga objavljene knjige. Pošao sam iz redakcije *Književnih novina* nekim poslom u Udruženje ili Savez književnika, a Kiš je izišavši iz prostorija Udruženja silazio niz stepenice. Rekao sam mu da sam dobio primerak njegovog novog romana i da se radujem što ću imati priliku da ga prikažem u *Književnim novinama*. On mi se, na to, temperamentno uneo u lice, preteći podigao prst i rekao: “Čitaj Pekića! Čitaj Pekića! On je jedini pravi pisac među nama.”

Širokogrudost ove vrste je među piscima – ambicioznim, taštim i zavidljivim – nešto nečuveno (toga sam, mada početnik, bio već svestan), pa sam bio zapanjen Kiševim rečima. Tim pre što nisam pojma imao ko je taj Pekić. Njegova orbita je, nesumnjivo, bila veoma daleko od moje. Nisam susretao njegovo ime u časopisima, nije zalazio u redakciju, kretao se, očigledno, u društvu izvan moga vidokruga, živeo u nekom svom svetu, među prijateljima koji su o njemu imali izuzetno visoko mišljenje. Ništa od toga nisam Danilu rekao, pretvarajući se da znam više nego što sam znao, ali sam istog dana u “Prosvetinoj” knjižari u Knez Mihailovoj, na putu iz redakcije kući, kupio *Vreme čuda* da proverim Kiševo mišljenje.

Pekića mi je “identifikovao”, uskoro posle toga, da li na ulici ili u Klubu književnika, ne sećam se, Predrag Protić, moj neiscrpn i izvor svih obaveštenja o beogradskoj književnoj čaršiji. “To ti je taj Pekić”, rekao je, i pokazao visoku, mršavu, asketsku figuru čoveka u naočarima debelih okvira i velike dioptrije, obučenu u smeđu kožnu jaknu, i ispričao nešto o godinama koje je odležao u zatvoru zbog mladalačkih političkih ogrešenja.

Sreli smo se i bliže upoznali tek krajem 1967, kad je prihvatio poziv da uđe u redakciju *Književnih novina*. List je, sve više, izlazio na političko poprište i zbog toga bio česta meta napada u dnevnoj i nedeljnoj štampi. Dok su neki članovi redakcije, nezadovoljni novom koncepcijom lista, odlučili da se povuku, ureništvo su u januaru 1968. osvežili i ojačali Borislav Pekić, Đorđe Lebović, Mirko Kovač, Radomir Smiljanić i Brana Šćepanović - nekih petnaestak dana pre nego što će se na redakciju sručiti veliki gnev partijskih moćnika i pokrenuti javna kampanja protiv lista u svim državnim medijima. Bio je to, kako smo to bar mi u "staroj" redakciji videli, čin velike građanske hrabosti i, za nas, ogromne moralne podrške.

S Pekićem smo se posebno zbližili u toku "otvorenih" partijskih sastanaka aktiva Udruženja književnika Srbije u Gradskom komitetu i prilikom razrade odbrambene strategije redakcije. Sećam se njegovog ironičnog komentara: da nisam ušao u redakciju *Književnih novina* nikad ne bih saznao kako "ta zgrada" izgleda iznutra. Izuzetnu uredničku revnost Pekić je pokazao u toku "vrućeg" beogradskog juna, za vreme studentskih protesta, kad je živo sudelovao u pripremi brojeva. Iz redakcije se povukao u maju 1969, gotovo predosećajući da se nešto "iza brda valja", preduhitivši tako za nekih mesec dana najveći broj ostalih članova uredništva, koji su to učinili krajem juna, nakon puča organizovanog u preduzeću i listu protiv Tanasija Mladenovića.

U to vreme se već spremao za Englesku. Supruga i ćerka su mu bile u Londonu, a njemu je boravak u Londonu bio, kako je tvrdio, kreativno neophodan. Spremao se za pisanje romana *Crveni i beli*, nastavka priče o Njegovanima — koji, posle Drugog svetskog rata, nagoveštavao nam je, završavaju na dve strane sveta, jedni u zemlji, drugi u emigraciji. Da bi o emigraciji pisao morao je da "oseti" njen život i upozna životni prostor u kome je našla utočište.

Međutim, iz zemlje ga nisu puštali. Da li zbog starih, da li zbog novih političkih grehova - bio mu je oduzet pasoš. Ne znam šta je sve preduzimao da mu se pasoš vrati, ali se sećam telefonskih razgovora koje je Tanasije Mladenović, pokušavajući da mu pomogne, iz redakcije *Književnih novina* vodio sa svojim starim ratnim drugovima iz policije, nastojeći da ih ubedi – na svoj ne uvek delikatan, galamdžijski i psovački način – da su idioti. Na kraju je, očigledno, neko to i shvatio i Pekić je početkom 1971. konačno otputovao iz zemlje.

Ja sam, na Palavestrin poziv, ušao u redakciju *Savremenika* i Bora nam je, između 1970. i 1973. (do moga odlaska u Englesku) bio redovan saradnik:

Visoravan (iz *Graditelja*), *Obrana i poslednji dani Andrije Gavrilovića*, *Razaranje govora*, odgovor na anketu o proznom izrazu. Tekstove nam je najčešće donosila u redakciju njegova supruga Ljiljana, prilikom svojih poseta Beogradu.

Moje englesko stranstvovanje je počelo 3. oktobra 1973, dolaskom na Lankasterki univerzitet, gde je trebalo da provedem jednu školsku godinu kao lektor za srpskohrvatski jezik. Desetak dana po dolasku javio sam se kratkim pismom Pekiću. Odmah mi je odgovorio (17. oktobra 1973):

“Dragi Duško,

bio sam vrlo prijatno iznenađen Vašim pismom i pojavom na ovom neobičnom i divnom ostrvu, koje, kao što znate, ceo ostali svet naziva, *ostatkom* sveta. To je dirljiv optimizam koji treba poštovati, a vi ćete, verujem, ako duže ovde ostanete, i sami ustanoviti da u mnogim stvarima za to imaju osnove. Vrlo bi mi bilo drago da se što pre vidimo. Siguran sam da ćete uskoro ovamo, pogotovu što ste došli autom, i mada je, kako sam ustanovio, Vaš Lancaster, odnosno Morecambe, đavolski daleko, ipak ovde razdaljine znače manje nego igde na svetu. Tako, biću u očekivanju vaše najave. Međutim, da biste znali kako stoji sa mnom, moram Vam reći da 4. novembra putujem sa suprugom za Nemačku, na poziv nekih tamošnjih radiostanica kao i izdavača. Biću po nekoliko dana u Kelnu, Štutgartu, Frankfurtu, a možda Hamburgu i Minhenu. (Da se ja pitam taj put ne bih izabrao jer sam pre nekoliko godina, opet na poziv, zajedno sa Bulatovićem, Lebovićem i Bečkovićem, upravo tim putem putovao, no ovo je poslovan, a ne put iz zadovoljstva.) Zadržavam se oko dve nedelje i možete smatrati da sam već 15. novembra u Londonu. Moj broj telefona je 904-5390 ako zovete iz Londona. Inače 01-904-5390.

I mojoj supruzi i meni biće veoma drago da provedemo sa Vama onoliko vremena koliko Vama Vaše obaveze dopuštaju, u svakom slučaju nemojte računati na manje od jedne dobre engleske večeri, uzevši da ona počinje posle podne. Ima toliko toga za priču, nadam se. Ne verujem da u svemu ima mnogo prijatnog, ali mi smo na to već navikli.

U međuvremenu, ako ima nešto u čemu bih mogao da Vam budem na usluzi, molim Vas da se ni najmanje ne ustežete.

Vašoj supruzi i Vama želi sve najbolje

Bora

P. S. Prokleta sam se namučio dok sam prepisao adresu. Da li je veličina tog Univerziteta u ikakvom skladu sa dužinom njegove adrese?¹

B.”

Tako je otpočelo naše ostrvsko druženje. Moj jednogodišnji boravak se odužio - i još traje, a i njegov je ispao, u jednu ruku, duži nego što je mislio, ali i kraći nego što smo mi koji smo ga voleli i poštovali želeli. Ovo o čemu pišem su samo mrvice sećanja otete, nekom haotičnom logikom, od zaborava. Na žalost, nikad nisam vodio dnevnik, niti beležio ono što sam čuo i doživeo, tako da se oslanjam samo na svoje pamćenje, ne naročito dobro i ne uvek pouzdano. Ipak, verujem da je u situ vremena ostao poneki koristan, zanimljiv, možda čak i važan podatak.

Pekići su u to vreme već živeli u vlastitoj kući, na Vembliju, u jednoj maloj uličici između Sadberija i Haroua. Adresa je bila 14 St. Andrew's Avenue. Videli smo se te jeseni, prilikom moje prve posete Londonu. Do tada sam se s Pekićem viđao isključivo na javnim mestima u Beogradu, pa je i naše poznanstvo bilo dosta formalno i površno. Ovo je bila prva prilika da ga vidim u njegovom domaćem ambijentu. Sećanjem na taj prvi privatni susret dominira utisak koje sam poneo sa sobom kad sam se s njim, na rastanku, oprostio: da sam sreo čoveka neverovatno radne energije i impresivne sistematičnosti, kod koga je sve što radi detaljno planirano i temeljno pripremljeno. Tome su u prvom redu doprinela dva panoa od plute koja mi je pokazao u svojoj radnoj sobi, na domak pisaćeg stola iznad kojeg je visio Njegošev portret. Na jednom je bio detaljno razrađen plan *Zlatnog runa*, romana na kojem je tada radio, a na drugom ogroman broj čioda sa raznobojnim glavama, pobodenim u formaciji koja je stvarala neku meni sasvim nedokučivu šaru. Kad sam ga upitno i zbunjeno pogledao, rekao je da će tako izgledati njegova bašta kad se, na leto, rascvetaju orhideje koje je zasadio u svom stakleniku. Bio je, videlo se, ponosan na kuću u kojoj je svio svoje novo gnezdo, ali mnogo ponosniji, to je bilo očigledno, na baštenski staklenik u koji je upravo uveo grejanje kako bi orhideje, koje je počeo da gaji, mogle prirodno da se razvijaju i udobno prezime. Kasnije, kad sam počeo kod Pekićevih i da odsedam, jedna od redovnih tema naših često celonoćnih razgovora bili su bašta i cveće.

¹ Adresa je stvarno bila duga: University of Lancaster, Department of Central and South-Eastern European Studies, Lonsdale College, Bailrigg, Lancaster.

Kao domaćin, Bora je bio krajnje ležeran, nenametljiv i gospodstveno srdačan. Davao vam je punu slobodu i insistirao da se u njegovom domu osećate kao u svojoj kući, ali je stavljao do znanja da on ima sopstvene navike i ritmove i da nije spreman da ih se zbog vas odriče. Pošto je, u odnosu na svoj raniji život u Beogradu, živeo usamljениčki, izolovan u svom vlastitom privatnom svetu literature i baštovanstva, bio je, kad bi se ukazala prilika, veoma raspoložen za priču, a naročito za duga noćna ćaskanja o temama koje su se gotovo ritualno ponavljale: jugoslovenske prilike, književne i političke, Engleska i Englezi, knjige na kojima je radio i cveće koje je sadio, prevodi njegovih knjiga, engleski televizijski programi, britanski politički život, prijatelji koji su prolazili kroz njegovu kuću, naša londonska emigracija i njene političke podele. Rado je govorio o svojim književnim planovima i često živo dočaravao teme i epizode budućih knjiga. Kad nije bila odsutna, u razgovorima je sudelovala i njegova supruga Ljiljana, ali se uvek mnogo ranije povlačila, jer je morala rano ustati radi odlaska na posao. Bora i ja smo nastavljali, dok ne bismo dokrajčili bocu viskija koju sam mu obično donosio. Ujutro je uvek bio na nogama pre mene, za radnim stolom ili u bašti.

Nešto od svega ovoga dočarava pismo koje mi je napisao 4. aprila 1974.

“Dragi Duško,

Kao beli udovac ceo dan sam bio van kuće (nijednom Srbinu ne smem priznati, u strasnoj potrazi za jednim cvetom – nisam uspeo na žalost) i vaše sam pismo zatekao tek po povratku. Usputne posete krčmama (to je moj naziv za engleske javne klubove, uostalom izvanredno mračne i prijatne) nisu mnogo doprinele snalaženju u datumima, ali ni najmanje nisu oštetile zadovoljstvo koje sam osetio kada sam shvatio – to je ipak bio jedan proces u koji je valjalo i Protu uključiti – da ću vas opet videti. (Iskreno rečeno, dok nisam preduzeo izvesne okrutne mere protivu litre viskija koja mi se motala po glavi, u Beogradu bi se motala i po duši, nisam sasvim razumeo ko gde i kada dolazi. Pomislio sam – govorim sada potpuno priseban – da dolazi Ivan Ivanović, - pravo iz priče nekog ruskog pisca – i da Protu treba da ga sačeka na Victoriji.)² Šalu na stranu, još uvek se lečim od sedmodnevne posete mog dragog prijatelja i poznatog internacionalnog neurotika Kiša, koji je iz

² Protu, Predrag Protić je ovom prilikom u Englesku došao sam, jer Ivan Ivanović, zbog svojih književno-političkih ogrešenja, nije mogao da dobije pasoš. Protić je najveći deo vremena bio moj gost u Lankasteru, ali smo proveli i nekoliko dana u Londonu, kod Pekićevih. Ivan Ivanović i Protić su stigli u London, zajedno, tek u maju mesecu 1976. Kad se Ivan vraćao za Beograd proveli smo, sva trojica, nekoliko dana u Londonu kao Pekićevi gosti. U Engleskoj je tada bio i Dragoslav Mihajlović. Doveo je sina na neku operaciju. Jedno posle podne smo se svi našli kod Pekića i slikali u njegovoj bašti.

noći u noć, upornošću mrava, uspeo da razori svaku moju tek zaraslu vezu za ovom velikom, ludom, i na sreću, racionalnom zemljom. Učinio me je nesrećnim za pola sata, preostalih šest dana utrošio sam na sve moguće pa i nemoguće razloge zbog kojih bih nesrećan morao da budem – moje se učešće sastojalo od neartikuliranih protesta – da bismo se na kraju rastali slavenski, gotovo plačući, ja da ostanem, a on da ode u Bordo, gde sve mislim da namerava produžiti svoj boravak, dok se naše domaće prilike ne reše. Ideja da ostanete ovde još neko vreme čini mi se mudrom. Bernar³ se preselio na pet minuta od mene peške, ali se još nismo videli. Pretpostavljam da ruši i zida, kako mi je nagovestio. Kuća je izvanredno lepa, mada malo blizu našeg centra. Uostalom, videćemo se zajedno.

Sad bih najzad trebalo da prestanem da brbljam i da pređem na stvar. Bez obzira kada dolazite u London i u kom obimu (razumeo sam da pored supruge dolazi i vaš sinčić⁴) moja vam kuća stoji na apsolutnom raspolaganju do 20. aprila. Moji su u Beogradu. Ceo gornji sprat je prazan. Ima četiri kreveta u tri sobe. Što se tiče hrane, ja sam na vojničkom sledovanju jer novac određen za ishranu trošim na unapređenje bašte, “obdelavam svoj vrt” – međutim, moja me je supruga snabdela sa dosta hladnih zaliha. Preko dana ili pišem ili radim u bašti, pa vam neću smetati, ali, pretpostavljam da ćete vi nastojati da i nešto vidite. (Kiš: “Neću ništa da gledam. Svega sam sit.” Pa ipak sam uspeo da ga nateram da vidi nešto, što je posle naravno prezirao. Dobijao je duševne potrebe u sate kad ništa nije otvoreno.) Ovaj poziv, po sebi se razume važi i za Protu. Stvarno, vrlo bih se radovao da odsednete kod mene – jedini uslov, cveće se ne sme gaziti, ljudi, naravno mogu – pa vas, dragi Duško molim da mi se, kad dobijete ovo pismo, javite telefonom na London 904 5390, uveče posle 9 da biste mi kazali kada otprilike dolazite i da li je povodom toga potrebno nešto učiniti. Put znate. Srdačno vaš

Borislav”

Krug razgovora se, prilikom pomenutog Protićevog i mog gostovanja u “Hotelu Pekić” proširio za jednu temu, u okviru koje sam ja bio samo pažljiv slušalac. Pošto su i jedan i drugi, u ranoj mladosti, imali slična zatvorska iskustva, deo svakog večernjeg razgovora su posvećivali upoređivanju sećanja na dane provedene u zatvoru, na islednike koji su ih ispitivali, sobe u kojima su ležali, ponižavajuće

³ Bernard Johnson, engleski slavista i prevodilac.

⁴ Pekić u to vreme nije znao da imam samo dve kćerke.

postupke kojima su bili izloženi. Tih večeri sam, u sažetom obliku, unapred čuo Pekićevu priču o “godinama koje su pojeli skakavci”. Kad smo bili sami, Pekić nikad nije sa mnom o tome razgovarao. Očigledno mu je bio potreban sabesednik koji je i sam doživeo nešto slično.

Za te dane su vezani i Pekićevi pokušaji da postane član srpskog PEN-a. To mu je bilo važno jer mu je omogućavalo da, automatski, ukoliko to želi, na osnovu Povelje te organizacije, postane i član engleskog PEN-a. Ja sam, kao bivši sekretar, pretpostavljao da će to biti puka formalnost. O Pekićevom prijemu u PEN se razgovaralo i tokom Protićeve posete, o čemu svedoče i dva njegova pisma. Ja sam, uskoro po Protićevom povratku u Beograd, ponovo nekim poslom dolazio u London, i kad sam mu to javio, Pekić me je pismom od 20. aprila 1974. pozvao da ponovo budem njegov gost:

“Raduje me što ćete doći u London. Molim vas da odsednete kod mene ako već nešto specijalno niste ugovorili. Soba je prazna, i Ljiljana i ja voleli bismo da budete naš gost. U međuvremenu mi je nedelju dana bio Filip David pa sam opet saznao neke novosti. On je ovde bio na nekoj međunarodnoj konferenciji. Primio sam pismo i od Prote u kome mi govori da je s mojim prijemom u PEN klub u redu, ali da bi trebalo i formalno molbu da napišem. Ja sam čekao da mi to neko iz PEN-a zvanično javi, zapravo da mi na pismo odgovore i kažu kako da sastavim molbu. Jer, ja bih mogao da napišem prosto: Molim da budem primljen u PEN i tačka. Čekam da me vi posavetujete jer vi verovatno kao bivši funkcioner to znate. Hvala na fotografijama. Izvrsne su. Pozdrav Tildi i Dini, vaš

P. S. Nije nužno da javite kada tačno dolazite osim ako ne smatrate to potrebnim. Ako nikog nema kod kuće ključ će se nalaziti između dva crepa na izvodu za centralno grejanje ispred vrata garaže. Međutim, pretpostavljam da će uvek nekoga biti.

Srdačno vaš,

Bora”

Međutim, ceo postupak oko Pekićevog učlanjenja se otegotao i iskomplikovao, jer su u upravi srpskog PEN-a prevagnula mišljenja koja nisu podržavala tu Pekićevu želju. Otpori su se, očigledno, zasnivali na strahu da bi on u inostrastvu

mogao nešto da “zabrlja”. Pekić je za to saznao i u pismu od 20. novembra 1974. ovim rečima komentarisao razvoj događaja:

“A sad jedna molba. Dobio sam pismo od Palavestre. Razgovarao je sa Lalićem povodom mog nesrećnog prijema u PEN, i ovaj mu je takođe s nesrećnom Jarom – tim crnim suncem našeg književnog sumraka – zakazao sastanak povodom mene. Lalić smatra da s vašom, Mijinom i Palavestrinom referencom neće biti kako reče *gotovo* nikakvih smetnji. Još uvek nije, dakle, sasvim siguran. Verovatno bi bilo sigurnije kada bih dobio preporuku iz CKSKJ, ali ja tamo nisam na velikom glasu. Tako, molim vas da što pre Palavestri ili Srpskom Centru pošaljete svoje mišljenje o molbi koju ja tokom ova dva dana šaljem za Beograd. Takođe ću pisati Palavestri da ga o tome obavestim.

Nameravam definitivno da idem za Beograd oko 1. januara. Đoka Lebović me zove na Hvar, možda ću otići malo dole, nisam siguran, imam po beogradskim bibliotekama toliko posla. CRVENI I BELI napreduju upravo ludačkim tempom. Ustajem u 6 ujutru i sem nekog odlaska u pozorište i dvosatnog rada u bašti, ako ne pada kiša, ceo dan sam za stolom...

Kao neku vrstu moje najave poslao sam Udruženju pismo povodom Ivanovića. Trenutno nisam se angažovao ni u kakvom drugom uzaludnom protestovanju, pa se osećam vrlo čudno.”

Palavestra, Jovan Hristić i ja smo napisali preporuke; Mija Pavlović (koji je kratko vreme pre toga bio Pekićev gostu u Londonu) je odbio da to učini, što je Pekića istinski razočaralo i zbolelo. Moja preporuka je, koliko se sećam, bila pisana dosta arogantno i agresivno: kakva su to naopaka vremena došla kad ja moram da pišem preporuku jednom Pekiću, za prijem u organizaciju u koju su svi članovi do tada ušli bez ikakve preporuke. Pekić je, konačno, ipak primljen u srpski PEN, i uskoro posle toga smo, istovremeno, i on i ja poslali molbu upravi Engleskog PEN-a za prijem u članstvo. Veoma brzo smo dobili obaveštenje da smo primljeni, uz informaciju o članskim finansijskim obavezama. Godinama smo plaćali članarinu i dobijali pozive na sastanke i večere, ali nisam siguran da se Pekić (za sebe znam pouzdano) i na jedan od tih poziva nije odazvao. Nekoliko puta smo pokušavali da uskladimo moje boravke u Londonu s tim sastancima i odemo zajedno, ali nam nije pošlo za rukom. Kasnije, kad smo prestali da šaljemo čekove za članarinu, pretpostavljam da je i njegovo i moje članstvo odumrlo.

U to vreme smo često razgovarali o prevođenju Pekićevih knjiga na engleski. Američki izdavač William Jovanovich, vlasnik poznate njujorške izdavačke kuće Harcourt Brace Jovanovich je već potvrdio svoju odanost književnosti “starog kraja” objavivši nekoliko Đilasovih knjiga, ali i romane Eriha Koša, Mihajla Lalića, Danila Kiša i Dragoslava Mihailovića. Sećam se da je posle zabrane *Crvenog kralja* pisao Ivanu Ivanoviću i ponudio mu da objavi prevod tog njegovog romana u Americi. Ivan, uplašen mogućnim posledicama koje bi prevođenje njegove zabranjene knjige moglo da ima u Jugoslaviji, odbio je tu ponudu - i sigurno se, kasnije, pokajao. Kod Jovanovicha je kao urednik radila “naša žena”, Drenka Willen, i sama prevodilac, s kojom je Pekić tih dana bio u redovnim kontaktima. I ja sam s njom bio u vezi, pokušavajući da preko nje dobijem engleske prevode naših knjiga za Univerzitetsku biblioteku u Lankasteru. “Trenutno pripremamo *Vreme čuda* od Pekića, koga vi dobro poznajete,” pisala mi je u jednom pismu. “On je očigledno i pisac i čovek izuzetnih razmera i sretna sam što mi se pružila prilika da s njim saradujem.”

S Pekićem sam u to vreme često razgovarao o mogućnim prevodiocima njegovih knjiga na engleski. On je bio svestan da je “težak” pisac za prevođenje i mislio je da se u prevodilački koštac s njegovim romanima može da uhvati samo neko ko izvanredno dobro poznaje naš jezik. Ja sam mu hvalio svoga kolegu sa Lankasterskog univerziteta Alena Fergusona, mladog jugoslavistu koji je studirao srpskohrvatski u Kembridžu, kod Dr. E. D. Goja i Koste Pavlovića i koji je, od svih Engleza koje sam poznavao, najbolje govorio srpski.

U pismu od 20. novembra Pekić pominje te naše razgovore: “Pišem vam povodom naših razgovora o Alenu Fergusonu. Ja sam pre neki dan pisao u Njujork povodom prevoda. Budući da oni žele da izdaju i HODOČAŠĆE i VREME ČUDA a izgleda da kod jedne druge kombinacije u Francuskoj SMRT I PREOBRAŽAJ bi takođe bili na engleski prevedeni, to sam morao malo stvar u svoje ruke da uzmem. Bernar bi rado prevodio VREME ČUDA, tako da bi ukoliko Edwardsov odgovor bude negativan, u što sam zbog njegove zauzetosti ubeđen, možda bi Jovanović pristao na Fergusona, koga i Bernar preporučuje. U tom smislu sam pisao gospođi Willen i očekujem odgovor. Čim budem nešto saznao obavestiću vas. Budući da Ferguson nije dosada prevodio prozu da bih stvar za njih učinio prihvatljivijom, uzeo sam slobodu da kažem da biste vi supervizirali stvar, odnosno, bolje da se izrazim, pomogli Fergusonu u razumevanju mog teksta ako bi to bilo potrebno.

Pretpostavljam da biste vi to svakako i ovako učinili. Kažem, obavestiću vas o rezultatu.”

Oba romana koja Pekić pominje u ovom pismu su kasnije objavljena. Lovet Edvards (Lovett F. Edwards) nije bio toliko zauzet, kao što je Pekić mislio, i prihvatio se prevoda *Vremena čuda*. Taj roman je, pod naslovom *The Time of Miracles*, objavljen 1976. *Hodočašće Arsenija Njegovana* je objavljeno 1978, u prevodu Bernarda Džonsona, pod naslovom *The Houses of Belgrade*. Alen Ferguson je sa Lankasterskog univerziteta u jesen 1974. prešao u London, gde je na School of Slavonic and East European Studies počeo da predaje našu istoriju. Dve ili tri godine kasnije je izvršio samoubistvo, pretpostavlja se zbog nesrećne ljubavi.

Zanimljivo je da je *Besnilo*, u izvesnom smislu, napisano “po narudžbi” Pekićeovog američkog izdavača. Pekić je bio veliki ljubitelj naučne fantastike i knjiga o natprirodnim pojavama u kojima dominiraju elementi strave i užasa. Često mi je preporučivao (moram priznati, bez ikakvog uspeha) romane Stivena Kinga (Stephen King). U razgovorima je pominjao da bi želeo da napiše jedan klasičan “triler”, s bestsellerskim potencijalom, za koji bi se mogli zainteresovati filmski producenti i otkupiti ga kao osnovu za film. To bi, maštao je, za dugo vremena rešilo sve njegove finansijske probleme i omogućilo mu da spokojno radi na važnijim, mada “manje komercijalnim” rukopisima. Početku rada na romanu o pojavi besnila na londonskom aerodromu Heathrow prethodili su, kao uvek kod Pekića, obimni i temeljni pripremni istraživački radovi: mnogobrojne posete svim terminalima na Heahrowu radi “snimanja terena”, fotografisanje, čitanje medicinske literature o besnilu, prikupljanje najrazličitijih statističkih podataka vezanih za život i rad najvećeg londonskog aerodroma... Knjige je, najčešće, iz biblioteka pozajmljivala i donosila kući njegova supruga Ljiljana.

Da li je sa Jovanovichem bio sklopio i formalan ugovor – ne znam, ali se sećam da se u toku celog rada na *Besnilu* nekako podrazumevalo da će ta knjiga najpre biti objavljena u Americi. Međutim, kad je roman završen, ispao je mnogo duži i “ozbiljniji” nego što su to žanrovski principi nalagali i što su urednici očekivali. Izdavač ga je vratio, sa molbom da ga Pekić drastično skрати. Bora je tvrdio da je to nemoguće, odnosno da on ne bi umeo da to sam učini. Jednom smo čak razgovarali o mogućnosti da se ja prihvatim toga posla, pošto sam dovoljno “distanciran” od teksta da bih bio “sentimentalan” prema svakoj napisanoj rečenici – ali se, srećom, sve završilo na tom razgovoru. *Besnilo* je na engleski, bez ugovora, “prijateljski”,

preveo Bernard Džonson, uveren da će knjiga tog akcionog intenziteta i zanimljivosti – da ne govorimo o kvalitetu - lako naći američkog ili engleskog izdavača. I Pekiću je bilo stalo da taj roman sa engleskom temom iziđe u Engleskoj, ali su, uprkos svim njegovim pokušajima, londonski izdavači ostali nezainteresovani. U međuvremenu, *Besnilo* je prevedeno na mnoge druge svetske jezike, a postalo je i jugoslovenski bestseler. Rukopis Džonsonovog prevoda na engleski još leži neobjavljen.

Koliko se sećam, razgovori o *Besnilu* vodili su se već u drugoj londonskoj kući Pekićevih, na Muswell Hillu, u ulici Grand Avenue broj 6, u koju su se preselili negde krajem 70-ih godina. Smeštena u skupljem i boljem kraju, bliže centru i Ljiljaninom poslu, i ova kuća je imala veliku baštu pozadi i omanji patio napred, ali su Pekićeve baštovanske strasti počele da jenjavaju, i u baštenskim radovima nije uživao niti provodio onoliko dugo vremena kao ranije. Što se “hotelskih” usluga tiče, Pekići su nastavili da ih nude i na novoj adresi i, pretpostavljam, da se protok gostiju samo povećao. Kod Pekićevih sam odsedao ne samo ja, nego i moja žena i deca, moji prijatelji (Predrag Protić i Ivan Ivanović), čak i prijateljice moje dece. Pamtim koliko je jedna engleska tinejdžerka, školska drugarica moje starije ćerke, bila impresionirana što je noć u Londonu, uoči leta za Beograd, provela u kući jednog pravog pisca i što joj on pridaje toliku važnost. Ponekad sam Pekiću “na čuvanje” ostavljao i svoja kola, da me čekaju, parkirana ispred njegove kuće, po povratku s nekog dužeg puta. Jednom sam mu, kao “nadoknadu” za tu uslugu, iz Izraela doneo mapu stare Palestine i gramofonsku ploču sa izraelskim vojnim marševima. Pričao mi je da od sve muzike najradije sluša – pored Vagnera – marševe, pa mi se to učinilo kao najprikladniji poklon.

Posle desetak godina Pekići su prodali kuću u Grand Aveniji i preselili se u omanji stan, u srcu Londona, u Belgraviji. Bora je, pola u šali pola u zbilji, objašnjavao tu odluku potrebom svoje kćerke, koja je u to vreme radila kao model, da stanuje na “odgovarajućoj”, otmenijoj adresi. Pretpostavljam da je na odluku o promeni životne sredine uticao donekle i “zamor od hotelijerstva”, jer je u novom stanu mesta za goste bilo samo kad su domaćini bili odsutni.

O uzvratnoj poseti Pekićevih nama u severozapadnoj Engleskoj vodili su se dugi i složeni pregovori - “kao u Panmundžomu”, komentarisali smo. Kao “pravim Londoncima”, njima je sama pomisao da putuju tako daleko od “srca Engleske” izgledala bizarna. Englezima sa juga mnogo je prirodnije i lakše da “preskoče Kanal” i proputuju Evropu, nego da se upute u smeru Lejk Distrikta, jorkširskih pustara ili

škotskih vrleti. Trebalo je, uz to, uskladiti sijaset stvari - privatne i radne obaveze, posete prijatelja, putovanja, odlaske u Jugoslaviju, vremenske prilike, doba godine. Izleti na "daleki sever" bili su tako nekoliko puta planirani - i odgadjani. Jednom čak zbog Borinih baštovanskih obaveza. Ovako je u pismu od 4. juna 1975. objasnio razlog odlaganja jedne od tih poseta:

"Primio sam pismo, i odmah da kažem da mi je vrlo žao što ćemo nameravani izlet morati odložiti. Naš prijatelj je nedavno kupio kuću, ima malu bašticu i ja sam se primio da mu je iz osnova projektujem. To je moj prvi "dizajn" u pravom smislu reči. Sve je završeno, samo ovog vikenda moram sa njim po raznim rasadnicima da kupimo žbunje. Tako sam ovog vikenda zauzet, mada mi je strašno žao. Ali biće dana. S druge strane svi meteorološki izveštaji su vrlo nepovoljni za ovu nedelju, pa i sa te strane je bolje sačekati stabilnije vreme. Imate li snega?"

Na kraju su Pekići, ipak, smogli dovoljno hrabrosti i pružili nam priliku da, koliko-toliko, uzvratimo njihovo gostoprimstvo. Obe posete – jednom sa Ljiljanom, a jednom sa Predragom Palavestrom – protekle su u uobičajenim razgovorima i uz turistički program koji sam imao spreman za svoje posetioce: upoznavanje Lankastera i okoline, šetnje morkobskim zalivom ("po dnu Irskog mora"), poseta Jezerskoj oblasti, jorkširskim pustarama, Hadrijanovom zidu i ostacima rimskih utvrđenja, katkad i ruševinama katoličkih manastira i crkava uništenih u vreme antikatoličke kampanje Henrija V.

Palavestra je svoju i Pekićevu posetu Lankasteru i Morkombu (gde smo u to vreme živeli), u junu 1983, toliko živo i verno opisao u svojim sećanjima na Pekića⁵, da ne bi imalo nikakvog smisla da ovde ponavljam ono što je on već tako lepo ispričao. Dodaću samo detalj ili dva, koje je on propustio da pomene.

Prilikom obilaska Lejk Distrikta zaustavili smo se, oko podne, da nesto popijemo i prezalogajimo u jednoj staroj drumskoj mehani, smeštenoj na samom vrhu Kirkstone Pass-a, jednog od najslikovitijih i najdramatičnijih planinskih prevoja u tom kraju, po kojem je i dobila svoje ime: Kirkstone Pass Inn. Ta samotna, poduža, niska zgrada, s kamenim podom i debelim crnim gredama koje je čovek Pekićeve visine gotovo mogao da dodirne glavom, u turističkim vodičima se opisuje kao "najviši pab u Kambriji" i "peti po visini u Engleskoj". Putnike-namernike natpis ispred ulaza podseća da je prvobitni "Kirkstone Pass Inn" sagrađen jos 1496, mada je

⁵ "Urna na polici sa knjigama. Povodom 70-godišnjice rođenja Borislava Pekića". *Kritika Etc* (www.ac.www.edu/~kritika/), 6. decembar 2000.

sadašnja zgrada podignuta tek oko 1840. Kao što i priliči engleskom zdanju takvog pedigreea, oko nje su se isprele mnoge priče o duhovima žena i muškaraca raznog doba starosti (katkad obezglavljenih), odevenih u egzotičnu odeću iz dalekih vremena. Oni se, s vremena na vreme, javljaju običnim smrtnicima koji tu obitavaju, ili pak njihovo prisustvo ostaje zabeleženo na fotografijama, mada se oni koji su te fotografije snimili zaklinju da ih za vreme slikanja nisu primetili. U okolini gotovo da nema drveća. Jedno od njih, staro i slomljeno, nosi naziv "Dželatovo drvo". Tu je navodno obešena jedna žena zbog čedoumorstva, i njen duh se katkad može videti kako luta okolinom. Kao da se ta stara krčma pored puta spustila u ovu planinsku vrlet iz nekog romana Stivena Kinga.

Iako letnje, vreme je bilo prohladno, pretila je kiša, a dolina prema gradiću Ambleside i jezeru Windermere bila je pokrivena gustom maglom. Bio je radni dan i "pab" potpuno prazan. Gazda je razgoreo vatru u velikom kaminu i nas trojica – jedini gosti - izabrali smo sto u neposrednoj blizini vatre da se malo ogrejemo. Čekali smo ručak i pili pivo, nastavljajući u kolima započete razgovore. Danas mi se čini neverovatno bizarnim što smo, u tom ambijentu, zapodeneduli razgovor o Radovanu Zogoviću i, nešto šire, o tome da li onima koji su drugima uskraćivali slobodu javne reči kad su bili na vlasti, sad treba uzvraćati istom merom, ili biti širokogrud, tolerantan i demokratičan i dati im sva prava i slobode, kao i drugima. Pekić se, razume se, odmah izjasnio za ovu drugu alternativu, pošto, kako je rekao, "mi ne smemo da se ponašamo kao oni".

Palavestra je zatim počeo neku beogradsku priču, koja očigledno nije bila za svačije uši. Što ju je duže pričao, glas mu je postajao sve utišaniji, pretvarajući se postepeno u gotovo nečujan šapat. Pekić i ja smo se zgledali i nasmejali. Pekić nije mogao da odoli, već ga je prekinuo rečima: "Predraže, zar vi stvarno mislite da je UDB-a saznala da ćemo mi ovde danas ručati, pa je postavila mikrofone baš ispod ovog stola." Palavestra se i sam nasmejao svom konspirativnom šaputanju i "starim navikama kojih se čovek teško oslobađa" i nastavio svoju priču glasnije i slobodnije.

Za tu Borinu i Predragovu posetu je vezana i "misterija nestalih fotografija", koju još ni danas nisam uspeo da razrešim. Prilikom jednog od izleta, napravio sam namerno mali "detour" kako bih Pekića slikao pred pabom koji se zove "Fleece" ("Runo"). Prvi tomovi njegovog *Zlatnog runa* su već bili objavljeni, pa sam hteo da sa ovog putovanja ponese i svoju fotografiju snimljenu ispred jedne stare, autentične engleske seoske krčme sličnog imena. Uvek sam na turističke izlete na koje sam

vodio svoje goste nosio svoju staru "Jašiku", mnogo slikao i, kasnije im slao fotografije da ih podsete na mesta koja smo zajedno posetili. Nameravao sam da to učinim i ovoga puta. I u Lejk Distriktu sam "maltretirao" Boru i Predraga svojim zahtevima da mi poziraju, ali je potonja sudbina tih fotografija ostala nerazrešena. Postoje tri mogućna objašnjenja: da su se slike izgubile, jer sam ih na izrađivanje slao poštom; da u fotoaparat nisam ni stavio film i da sam celo vreme škljkocao "u prazno", a da nisam smogao moralne hrabosti da to ikada bilo kome priznam (omiljena teorija moje supruge); i, meni najprihvatljivije objašnjenje, da je film iz aparata krišom izvukao neki od UDB-e potplaćeni duh iz krčme u Kirkstone Pass-u, iz čistog neprijateljstva i osvetničke obesti, dok smo mi ogovarali Zogovića i tamanili pivo. Ko zna!

Pekić se tako u London, umesto sa fotografijama, vratio sa koferom punim kamenja. Otkrio je da u Morkombskom zalivu ima obilje oblutaka najrazličitijih oblika i dimenzija, pa nije mogao da odoli svojoj kolekcionarskoj stasti. Kasnije sam viđao to kamenje u njegovoj radnoj sobi, raspoređeno na različitim strateškim mestima. Na žalost, kad je videla kako to Pekić radi, i moja supruga se zarazila sličnim hobijem, tako da se sad sa svakog letovanja vraćamo s prtljagom u kojeg ima najviše - stenja. To je valjda jedino "teško" što mi je donelo druženje s Pekićem.

U jesen 1984. prešao sa poslom na Londonski univerzitet, ali sam punu godinu dana, sve do preseljenja u London, jednom nedeljno putovao na sever pošto sam još imao obaveza na starom radnom mestu, u Lankasteru, gde mi je ostala porodica. Iznajmio sam sobu u "starom kraju" Pekićevih, u Grand Avenue broj 10, kod jedne njihove bivše susedke, kojoj su me oni i preporučili. Tri dana u nedelji sam provodio u Londonu, uveče sam bio obično slobodan, pa je bilo prilike da se s Borom češće viđam. Već je uveliko bila počela "kompjuterizacija" univerziteta i bilo je, činilo se, pitanje dana kad ćemo svi dobiti te "pametne" pisaće mašine. Pekićev i moj zajednički prijatelj Đorđe Rževski, veliki ideolog i korisnik nove tehnologije, nas je prilikom svakog susreta pokušavao da ubedi da će u budućnosti svaki iole ozbiljniji intelektualni rad bez kompjutera biti nezamisliv i nagovarao da se oslobodimo predrasuda i hrabro zakoračimo u "nepoznato". Pekić se branio tvrdnjom da je, ovladavši pisaćom mašinom, magnetofonom i mini-diktafonom (koji je koristio za svakodnevno zvučno beleženje svojih dnevničkih zapisa) dostigao zenit svojih tehničkih kapaciteta i da se plaši i same pomisli da sad ulazi u tajne te nove, pomodne igračke. Ja sam ga u tome dosledno podržavao. U međuvremenu su

mnoge moje kolege i kolegice kupili kompjutere i pokazivali mi, na delu, sve prednosti nove tehnologije, uveravajući me da je strah od te nove mašine bezrazložan i da se u njene tajne ulazi brzo i lako.

U decembru 1985. moja supruga i deca su otišli u Budimpeštu da kod nekih prijatelja provedu deo božićnjeg raspusta. Ja sam ostao sam u Londonu, rešen da to zatišje iskoristim za najveću avanturu svoga života – i kupim kompjuter. Otišao sam u Edgware Road, u radnju jednog Indijca, kod kojeg smo i inače kupovali tehničku robu, i kupio u to vreme popularni i relativno jeftini “Amstrad”. Sastavio sam ga, instalirao i proveo nekoliko dana zatvoren u kuću. Potpuno odsečen od sveta kao kakav isposnik, otkrivao sam i učio, iz knjige koju sam uz kompjuter dobio, kako radi ta nova igračka. Kad sam zaključio da sam naučio dovoljno da bih Pekića mogao impresionirati onim što znam, pozvao sam ga telefonom. Došao je istog dana i bio toliko očaran mogućnostima kompjuterskog žongliranja tekstem da je već sutradan, u istoj radnji, kupio sebi svoj prvi “Amstrad”.

Od tog dana su naši razgovori o kompjuteru potisli u drugi plan sve ostale teme. Najčešće smo razgovarali telefonom, katkad veoma dugo, kad bi se kompjuter uzjogunio i odbijao da sluša. Ja sam bio unapredjen u neku vrstu Borinog kompjuterskog savetnika, kome se obraćao kad bi nešto zaškripalo, ne zato što su moja znanja bila mnogo veća nego zbog toga što sam se ja mogao posavetovati sa kolegama koji su znali mnogo više od mene. U tome je prednjačio Dr Victor Swoboda, specijalista za ukrajinski jezik, koji je uspeo da “Amstradove” engleske fontove obogati najpre našim latiničnim slovima, a kasnije i ćirilicom, tako da su tekstovi koje smo pisali konačno dobili svoju prirodnu formu.

Pekić se sa kompjuterom toliko brzo i prisno sprijateljio da je već pre sledeće posete Beogradu kupio još jedan “Amstrad” i poneo ga sa sobom, kako bi i tamo na njemu mogao da radi. Povratak staroj “Biser” ili ne znam već kojoj pisaćoj mašini je bio nezamisliv. Taj kompjuter je, posle Borine smrti, Ljiljana godinama koristila, “skidajući” sa disketa njegove neobjavljene tekstove.

Kad sam jednom, u Beogradu, nekim zajedničkim prijateljima i kolegama pomenuo da je Bora “prešao” na kompjuter, zajedljivo su приметili: “Koliko li će tek sad da piše”. Nikako nisu mogli da se pomire sa proizvodnim kapacitetom Pekićeve imaginacije. On je, međutim, tvrdio da ga je kompjuter “usporio”. Češće se vraćao napisanom tekstu i duže “radio” na njemu, oslobodivši se more uzastopnog prekucavanja. Isto tako me je uveravao – što je bilo više nego očigledno - da je i

boravak u Engleskog za njega bio od neprocenjivog stvaralačkog značaja: omogućio mu je dug i kontinuiran rad i odvojio od "beogradskih distrakcija". Radio je iscrpljujućim ritmom: "CRVENI I BELI napreduju upravo ludačkim tempom. Ustajem u 6 ujutru i sem nekog odlaska u pozorište i dvosatnog rada u bašti, ako ne pada kiša, ceo dan sam za stolom. Naravno, to još ništa ne znači", pisao mi je u jednom pismu. Da je, kojim slučajem ostao u Beogradu, napisao bi neuporedivo manje.

Negde u proleće 1986. ili 1987, kad je završavao prvi deo knjige *Godine koje su pojeli skakavci*, u jedan rutinski kompjuterski telefonski razgovor se uplela tema koja je kobno nagovestila razvoj nekih kasnijih događaja. Ne sećam se tačno da li je to bila 1986. ili 1987, ali pozdano znam da smo razgovor vodili u rano proleće. Spontano sam Pekića upitao kako je. Odgovorio je da je veoma loše, da u celom telu oseća neku užasnu malaksalost i zamor, ali da zna šta mu je. Od iste bolesti – raka na plućima - umrli su i njegov otac i njegov stric, i da će i on završiti kao oni - uskoro. Potpuno sam bio zanemio, ne znajući šta da kažem. Na kraju sam promrmljao da ne preteruje, pošto je posredi, najverovatnije, normalna prolećna malaksalost koju i ja osećam i da će ona, ubrzo, sigurno minuti. Odgovorio je da nema potrebe da ga tešim. Pomirio se sa neizbežnim, ali mu je jedino žao što neće stići da završi *Skakavce*. "Uostalom, sutra idem kod lekara, pa ću vam javiti kakav je nalaz." Posle dan-dva mi je Ljiljana telefonirala da je po sredi bila "lažna uzbuna" (upotrebila je englesku frazu "false alarm"), da su pluća čista, tek s tragovima nekih ranije preležanih upala i da nema razloga za zabrinutost. Ovaj razgovor nikada posle toga nismo pominjali.

Oporavio se, osnažio, i kad je u Jugoslaviji došlo do političkih promena i postepene demokratizacije, sve češće i duže je boravio u Beogradu, ne mogavši da odoli zovu politike, svoje strasti iz mladih dana. O njegovom novom političkom angažovanju čitao sam u novinama, ili ponešto katkad čuo od prijatelja. Viđali smo se, za vreme njegovih poseta Londonu, sve ređe, jer se tad obično odmarao ili oporavljao od neke u Beogradu zarađene prehlade. Sećam se da smo se videli posle demonstracija opozicije pred Radio-televizijom Srbije, kad je, kako je beogradska štampa pisala, bio pretučen i veliki srpski pisac Borislav Pekić. Na moje pitanje kako je to izgledalo, šeretski i veoma pekićevski je odgovorio: "Zaboga, zar vam nije jasno? Ta ja sam se namerno podmetnuo. Trebalo mi je, znate, da popravim svoju biografiju." Nikakav značaj nije pridavao toj epizodi.

Videli smo se u Beogradu u septembru 1990, upravo one večeri kad je Demokratska stranka odlučila da predloži princu Tomislavu Karađorđeviću da bude njen predsednički kandidat. Večerao sam u Klubu književnika sa Miodragom Perišićem, Gojkom Đogom i Đurom Kovačevićem, i oko ponoći pošao kući jer je po mene došla moja mlađa ćerka. U predvorju sam se “sudario” s Pekićem. Mnogo se iznenadio što me vidi, a još više što “tako rano” idem kući. Rekao sam mu da mi je žao što ne mogu da ostanem i upitao ga kako je. Odgovorio je: “Do guše sam u govornima, ali ne znam kako da iziđem.” Rukovali smo se, podrazumevajući da ćemo se videti kad se vrati u London. To je bio naš poslednji susret.

Kad se 1992. vratio u Englesku, poboljšavao je, oporavljao se u bolnici i kod kuće, i u početku smo verovali da ga muči neki uporni koji je doneo iz Beograda. Kad smo shvatili da je bolest mnogo ozbiljnija – ista ona o kojoj je govorio nekoliko godina ranije – više nije bilo prilike da se vidimo. Preminuo je 2. jula u zoru u bolnici Royal Brompton. Oprostili smo se od njega u krematorijumu groblja u Putniju.

Da dodam još samo nešto. Londonski ogranak Srpskih pisaca i umetnika u inostranstvu obnovio je svoj rad komemoracijom posvećenom Borislavu Pekiću, 20. februara 1993, u velikoj Sali Doma Episkopa Nikolaja. Nekoliko mlađih srpskih pisaca koji su se nastanili u Engleskoj odlučili su, umesto da osnivaju novo, da se pridruže starom Udruženju koje je, na inicijativu Slobodana Jovanovića, osnovano juna 1951. i čiji je prvi predsednik bio Miloš Crnjanski. Ova komemoracija je bila prvi zajednički nastup stare i nove književne emigracije. Pekić je, simbolično, podstakao njihovo pomirenje.